

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOGICAL SCIENCES

Иманалиева Ж.К.

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕ СИНТАКСИСТИК КАТЫШТАРДЫН
 СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Иманалиева Ж.К.

**СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНТАКСИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
 В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

Zh.K. Imanalieva

**SYNTACTIC FEATURES OF SYNTACTIC RELATIONS
 IN KYRGYZ AND RUSSIAN LANGUAGES**

УДК:81.087.5(572.2) (04)

Бул макалада кыргыз жана орус тилдеринде синтаксистик катыштардын синтаксистик өзгөчөлүктөрү изилденген. Синтаксистик катыштарды түрлөргө бөлүштүрүүдө ар бир катыштын жалпы грамматикалык маанилери аныкталган.

Негизги сөздөр: сөз айкашы, синтаксистик катыш, классификациялоонун принциби, синтаксистик катыштын түрлөрү, сөздүн грамматикалык формасы, сүйлөм мүчөлөрү.

В данной статье исследованы особенности синтаксических отношений в словосочетаниях кыргызского и русского языков. Определены общие грамматические значения синтаксических отношений при классификации каждого вида.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксические отношения, принципы классификации, виды синтаксических отношений, грамматическая форма слова, члены предложения.

This article researches the peculiarities of syntactic relations in the phrases of Kyrgyz and Russian languages. The general grammatical values of the syntactical relations are determined for the classification of each species.

Key words: word combinations, classification principle types of syntactic relations, grammatical form of a word, parts of a sentence.

Синтаксистик катыштарды классификациялоо иши бир кылымга жакын убакыттан бери аткарылып келе жатса да, аларды бөлүштүрүүнүн азыркы учурдагы абалы да окумуштуулардын арасында талаш туудуруп келет. Бөлүштүрүүнүн негизинен жалпы кабыл алынган принциптери бар болсо да, ал принциптердин конкреттүү учурларда колдонулушу, катыштын түрлөрүнүн саны ар кайсы эмгектерде ар түркүн абалда. Мисалы, А.А. Шахматов синтаксистик катыштарды предикативдик, атрибутивдик, пре-

дикат-атрибутивдик, объектилик, релятивдик, релятив-атрибутивдик катыштар деп алты түргө бөлүштүрсө [16], 1987-жылы чыккан орус тили боюнча окуу китебинде [9] предикативдик, атрибутивдик, объектилик жана бышыктоочтук деп төрт түргө бөлүнөт. Л.Д. Чеснокова академик А.А. Шахматовдун пикирин колдоо менен, синтаксистик катыштардын маанилик жагын сүйлөм мүчөлөрүнүн мазмундук планы менен катыштыгын атайын белгилеп кетет [14]. Орус тилинде жогорудагы синтаксистик катыштардан тышкары субъектилик (Н.С. Валгина), комплективдик же толуктагыч (В.В. Бабайцева), өлчөм жана даражалык катыштар (Л.А. Беловольская) бөлүнүп көрсөтүлөт.

Е.Н. Смольянинова сөз айкашы жана сүйлөмдөрдүн катыштыгын аныктоо менен, сүйлөмдүн мүчөлөштүрүлүшү синтаксистик катышты аныктоочу негизги белгилердин бири экендигин, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун сүйлөм ичинде туура аныктоо сөз айкаштарындагы синтаксистик катыштын өзгөчөлүктөрүн туура талдоодон келип чыгарын баса белгилейт [8].

Н.Ю. Шведова синтаксистик катыштардын ар бирине тиешелүү өзгөчөлүктөрдү кененирээк түшүнгөндүгүн байкайбыз. Алсак, комплективдүү катышка, объектилик катышка тиешелүү (взяться, помочь, верность слову), бышыктоочтук катышка тиешелүү (сделать отметку, работать ночами) жана комплективдик катышка мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү киргизет (часть денег, масса вопросов) [17].

Кыргыз тили боюнча эмгектерде да синтаксистик катыштар ушул сыяктуу эле төрт түргө ажыратылат. Мисалы, А.Имановдун эмгегинде: «Сүйлөмдөгү синтаксистик байланыш сөз айкашынын сапаты бо-

юнча да (ички катышы) айырмалуу: сөз айкашынын түгөйлөрү аныктоочтук, бышыктоочтук жана толуктоочтук катышта гана колдонулат; мындан айырмаланып, сүйлөмгө предикативдик катыш мүнөздүү» [4] деп айтылса, А.Турсуновдун эмгегинде мындай айтылат: «(сөз айкаштары - Ж.И.) ...тутумундагы сөздөрдүн лексикалык маанисине жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай аныктоочтук катышты, объектилик жана бышыктоочтук катышты билдиришет» [13].

Синтаксистик катыш кийинки кездерде Т.Т.Токоев, А.К. Чолпонбаевдердин эмгектеринде каралып [12], кыргыз тилиндеги предикативдик, атрибутивдик, объектилик жана бышыктоочтук катыштарга илимий анализ берилген.

Синтаксистик изилдөөлөрдө синтаксистик катыштарды иреттеп, системага салуу үчүн аларды классификациялоонун принциптери иштелип чыккан. Синтаксистик катыштар реалдуу чындыктагы мамилелердин көп түрдүүлүгүн камтуунун чектери боюнча түрлөргө ажыратылат. Азыркы учурда синтаксистик катыштарды жалпы жонунан эки түргө - предикативдик катыштарга жана предикативдик эмес катыштарга ажыратуу орун алган [9]. Бул бөлүштүрүү синтаксистик катыштардын реалдуу чындыктан бөлүп алынган кесиндисин (фрагментин) толук камтый алышына же толук камтыбай, фрагменттин катышуучуларынын ортосундагы ар кандай жекече мамилелерди чагылдырышына карай бөлүнгөн. Синтаксистик катыштардын айрым түрлөрү реалдуу чындыктын бөлүгүн, кесиндисин (фрагментин) толугу менен камтый алышса, башкалары ал фрагментте катышкан заттар менен кубулуштардын жекече өз ара мамилесин гана чагылдырууга жөндөмдүү. Мисалы, **Каныбек жар үстүндө обон салып отурду** (К.Ж.) деген сүйлөмдө **Каныбек (Каныбек)** жана **отурду (сидел)** деген эки сөздүн ортосундагы катыш чындыктагы зат менен анын кыймыл-аракетинин ортосундагы мамилени билдирип, реалдуу чындыктагы окуянын негизги бөлүгүн туюндурат, ошондуктан бул сөз айкашы сүйлөмдүк ролду өз алдынча да аткарууга жөндөмдүү: **Каныбек отурду (Каныбек сидел)**. Ал эми **жар үстүндө отурду (сидел на вершине горы)** жана **обон салып отурду (сидел напевая)** деген сөздөрдүн ортосундагы катыштар а) кыймыл-аракет менен ордунун ортосундагы мамилени; б) кыймыл-аракет менен анын сын-сыпатынын ортосундагы мамилени туюндурат. Бул катыштар жогорудагы катыштан айырмаланып, чындыктагы окуяны толук мүнөздөгөн мамиле эмес, окуяга катышуучу бөлүктөрдүн ортосундагы гана жекече, майда мамилени билдирет. Ошентип, синтаксистик катыштардын чагылдыруу аймагы, алкагы бирдей эмес. Мисалы, **Асан көптөн бери ооруп жатат (Асан давно болеет)** (А.Т.) деген сүйлөмдө **Асан (Асан)** деген зат атооч менен **ооруп жатат (болеет)**

деген этиштин ортосундагы катыш сүйлөмдүн субъектиси менен анын предикатынын (мында: ал-абалынын) ортосундагы мамилени чагылдырып, сүйлөмдөгү негизги маанилик жүктү алып жүрөт. Анткени субъекттин ал-абалы жөнүндөгү кабар – бул сүйлөмдөгү негизги маалымат. Демек, субъект менен анын ал-абалынын ортосундагы бул катыш предикативдик катыш тобуна кирет. Ал эми көптөн бери деген мезгилдик маанидеги сөз формасы менен ооруп жатат деген этиштин ортосундагы катыш кыймыл-аракет менен анын мезгилдик кырдаалынын ортосундагы мамилени чагылдырып, экинчи даражадагы, жекече катышты чагылдырат да, предикативдик эмес катыштар тобуна кирет [13].

Предикативдик эмес катыш өз ичинен бир нече түргө бөлүнөт. Мисалы, көпчүлүк эмгектерде предикативдик эмес катыштар үч түргө ажыратылат:

1. Атрибутивдик (аныктоочтук) катыш.
2. Объектилик (толуктоочтук) катыш.
3. Адвербиалдык (бышыктоочтук) катыш [9].

Бул бөлүштүрүү катышты түзгөн семантикалык компоненттердин тибине негизделген деп айтууга болот. Мисалы, зат менен белгинин ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (**кызыл жоолук, жаш бала, тегерек стол**) атрибутивдик катыш деп аталса, кыймыл-аракет менен объектинин ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (**Асанга кайрылуу, китеп окуу, Үсөндөн өтүнүү**) объектилик катыш деп, кыймыл-аракет менен анын ар кандай кырдаалдарынын ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (**узак жашоо, кеч келүү, жакшы иштөө**) бышыктоочтук катыш деп аталат.

Айрым учурда предикативдик эмес катыштардын төртүнчү түрү катары комплетивдик (толуктагыч – восполняющий) катыш да кошумчаланат [10]. Комплетивдик катыш деп жеке өз алдынча турганда лексикалык мааниси толук эмес сөздөрдүн, алардын маанисин толуктаган сөздөр менен катышын аташат. Комплетивдик же толуктоочулук (восполняющий) катыш өзгөчө типтеги катыш экени айтылат: «...возникает при информативно недостаточных словах: слыть чудакком, стать здоровым, отличаться выносливостью, сделаться заметным, оказаться добряком» [10]. Комплетивдик катыш кыргыз тилинде фразеологиялык бирдиктин (мисалы, керт башы) компоненттери үчүн гана мүнөздүү болуп, аны катыштын өз алдынча түрү катары кароо кыргыз тили үчүн мүнөздүү эмес [15].

Сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү синтаксистик катыштарды иликтөөдө синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деген категория маанилүү куралга айланат. Анткени, синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси андагы катыштын түрүн аныктоо үчүн негизги курал болуп берет. Синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деген катего-

рияны чечмелөө үчүн төмөнкүдөй мисалдарга кайрылып көрөлү:

а) **кызыл гүл, жашыл жалбырак, көк китеп, ак жоолук;**

б) **шаарга баруу, киного кирүү, сабакка келүү, мектепке жөнөө;**

в) **мекенди сүйүү, китеп окуу, үй куруу, Асанга кайрылуу.**

Бул сөз айкаштарынын курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине жараша ар бир сөз айкашынын жекече мааниси бар. Ошол эле учурда сөз айкашындагы сөздөрдүн маанилик байланышы жана грамматикалык формасы менен шартталган жалпылыктар, окшоштуктар да жок эмес. Мисалы, биринчи топтогу сөз айкаштарында «зат жана анын белгиси» деген жалпы маани камтылган, экинчи топтогу сөз айкаштары «кыймыл-аракет жана анын багыты», үчүнчү топтогулар «кыймыл-аракет жана зат (объект)» деген жалпы маанини туюндурушат. Ошентип, синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деп бирдей грамматикалык түзүлүштөгү бир нече синтаксистик бирдиктин жалпыланган маанисин айтабыз. Мындай грамматикалык маанилер сөздөрдүн ортосундагы маанилик катыштарды шарттуу туюндурушуп, синтаксистик катыштардын маанилик көрсөткүчү катары да кызмат кылышат. Синтаксистик катыштарды түрлөргө бөлүштүрүүдө ар бир катыштын жалпы жана жеке грамматикалык маанилери чоң роль ойношот.

Синтаксистик катыштар сүйлөмдүн мазмундук түзүлүшүнүн категориясы болуу менен бирге грамматикалык курулушу менен да тыгыз байланыштуу. Синтаксистик катыштарды сүйлөмдүн «сырткы» же грамматикалык турпатында синтаксистик же грамматикалык байланыштар чагылдырып турушат. Ошентип, синтаксистик катыштар сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыштар менен тыгыз байланышта болуп, бирин-бири шарттап турушат.

Синтаксистик катыштар менен сүйлөм мүчөлөрүнүн мындай өтмө катар байланышы катыштардын синтаксистик категория катары зарылчылыгынын дагы бир көрсөткүчү. Анткени, белгилүү болгондой, сүйлөм мүчөлөрүн талдап-аныктоодо структуралык принцип (сөздүн кандай грамматикалык формада туруп, кандай сөз менен байланышкандыгы) менен бирге семантикалык принцип (сөздүн кандай маанини билдиргендиги) да жетекчиликке алынат. Атүгүл, семантикалык принцип сүйлөм мүчөлөрүн бири-биринен ажыратуунун негизги принциби катары колдонулары белгилүү, бул сүйлөм мүчөлөрүнө берилген аныктамалардан эле ачык көрүнүп турат: «Сүйлөмдө сөз болуп жаткан жак, зат, окуя, кубулушту билдирүүчү жана баяндооч аркылуу туюндурулган баардык белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат», «Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан ээге багынып, анын ким, эмне экендигин, кыймыл-

аракетин, мүнөзүн, абалын, сыпатын, сан-иретин билдирген баш мүчө баяндооч деп аталат, «Сүйлөмдө заттын, окуянын, зат ордуна колдонулган сөздөрдүн сыпатын, мүнөзүн, санын, иретин, же ал заттын башка бир затка таандык экендигин билдирүүчү мүчө аныктооч деп аталат», жөндөмөлөрдүн биринде туруп, этиштик, же атоочтук баяндоочтор катышта болгон жана алардын маанилерин толуктоо иретинде айтылган затты (объектини) атап көрсөткөн айкындооч мүчө толуктооч деп аталат», «Сүйлөмдө баяндооч билдирген кыймыл-аракет абалдын мүнөзүн, түрдүү сапатын, же анын аткарылыш жөнүн, мезгилин, ордун, себебин, сан-өлчөмүн жана максатын билдирген айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат» [4]. Сөздүн грамматикалык формасы кайсы сүйлөм мүчөсү экендигин аныктоо үчүн жетишсиздик кылып калган учурлар тилдик реалдуулукта көп эле кездешет. Мына ушундай учурларда синтаксистик катыштарды аныктоо аркылуу сүйлөм мүчөсүн аныктоо маселени чечүүнүн натыйжалуу жолу болуп калары шексиз [15].

Жыйынтыктап айтканда, синтаксистик катыштын ар бир түрүнүн семантикалык структуралык мүнөздөмөсүн аныктоо төмөнкү багыттар боюнча талданат:

1. Синтаксистик катыштын түрүнүн семантикалык мүнөздөмөсү (жалпы жана жеке грамматикалык маанилери);
2. Катышты түзүп турган семантикалык компоненттердин сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы орду же катыштагы түгөйлөрдүн сүйлөмдүн семантикалык компоненти катары кызматы;
3. Синтаксистик катыштардын сүйлөм мүчөлөрү менен болгон карым-катышы;
4. Синтаксистик катышты туюндуруучу грамматикалык каражаттар.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. - М.: Наука, 1976. - 383-б.
2. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. (Основные вопросы теории). Нальчик: Изд-во "Эльбрус", 1983. - 359-б.
3. Иманов А. Кыргыз тили. - Ф.: Мектеп, 1990. - 350-б.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Б., 1990. - 314-б.
5. Кронгауз М.А. Семантика: Учебник для вузов. - М., 2001. - 427-б.
6. Крылова О.А., Максимов Л.Ю., Ширяев Е.Н. Современный русский язык: Теоретический курс. Ч. IV. Синтаксис. Пунктуация. - М., 1997. - 238-б.
7. Лекант П.А. О грамматической форме номинативного предложения // Современный русский язык и вопросы диалектологии: Сб. тр. МОПИ им. Н.К. Крупской. - М., 1972. - Вып. I. - 48-б.
8. Смольянинова Е.Н. Словосочетание в теоретическом и методическом аспектах: Учеб. пособие к спецкурсу. - Л., 1990. - 20-б.

9. Современный русский язык. в 3 ч. Ч.III. Синтаксис. Пунктуация. / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. - Москва: Просвещение, 1987. - 246-б.
10. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц: Учеб. для студ. высш. Учеб. заведений: В 2 ч. - Ч.2.: Морфология. Синтаксис. Под ред. Е.И. Дибровой. - М.: «Академия», 2001. - 623-б.
11. Токоев Т.Т. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис. - Б., 2015. - 306-б.
12. Токоев Т.Т., Чолпонбаев А.К. Кыргыз тилиндеги предикативдик, атрибутивдик, бышыктоочтук катыштар. - Б., 2014. - 38-б.
13. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. - Ф.: Илим, 1976.
14. Чеснокова Л.Д. Русский язык. - М., 1991. - 192-б.
15. Чолпонбаев А.К. Кыргыз тилиндеги объектилик катыш. - Б., 2014. - 36-б.
16. Шахматов А.А. 1864-1920. Сборник статей и материалов. Под ред. академика С.П. Обнорского. - М., 1947. - 837-б.
17. Шведова Н.Ю. Русская грамматика. Синтаксис. - М., 1980. - 710-б.

Рецензент: к.филол.н. Чоробаева Н.А.